

4. OD KOMUNISTICKÉHO FEDERALISMU K NACIONALISMU

Postkomunistický nacionalismus se nejspektakulárněji projevil v rozpadu tří komunistických federací na začátku 90. let – SSSR, Jugoslávie a Československa. Ačkoli to v tomto kontextu bývá málokdy zmiňováno, do této řady nepochybně patří i znovusjednocení Německa: posun od hesla *Wir sind das Volk* k *Wir sind ein Volk* během podzemních demonstrací v NDR roku 1989 představoval proměnu požadavku demokratické samosprávy lidu na požadavek národního sebeurčení. Stačilo pár týdnů svobody slova a shromáždování, aby se původní program demokratizace změnil na program politického sjednocení všech Němců.

Obdobný posun proběhl na přelomu 80. a 90. let na mnoha dalších místech hroutícího se komunistického světa, mnohdy s nedozímnými a krvavými následky. Místo očekávaného rozvoje demokratických institucí se rozhořely nacionalistické konflikty. Západní pozorovatelé byli zmateni: mysleli, že lidé na Východě chtějí lidská práva, demokracii a tržní ekonomiku, a najednou to vypadalo, že jim jde pouze o politické potvrzení svých „kmenů“. Nacionalismus se zdál být dalším vyzyvatelem liberální demokracie – jakousi *Ersatzideologie* za zkrachovalý marxismus-leninismus.

Východoevropské nacionalismy skutečně mají vylučující, kolektivistické a autoritářské rysy, které korespondují s charakterem předcházejících komunistických režimů. Na hlubší rovině však teze o protikladu liberální demokracie a nacionalismu zapomíná na to, že představují odpovědi na dvě různé otázky. V tomto smyslu se nevylučují, ale naopak doplňují. (1. 5., 1. 8.) Zatímco demokracie je institucionálním výrazem zásady sebevlády lidu, nacionalismus řeší problém, kdo je tímto lidem. Odpověď na otázku „kdo“ přitom předchází odpovědi na otázku „jak“: než se lidé rozhodnou o charakteru moci, musejí napřed určit geografické a lidské hranice její domény. Nastolení politického společenství je logicky prvotní a odlišné od nastolení toho či onoho typu organizace moci uvnitř tohoto společenství. Proto je třeba rozlišovat mezi „legitimi-

tu jednotky jako takové a legitimitou jejího vnitřního systému“,¹ tj. mezi legitimitou státu a legitimitou režimu. (1. 4.)

Potřeba řešit krizi těchto dvou legitimit najednou byla hlavní nesnází transformace v mnoha komunistických zemích. Obzvláště náchylné k těmto potížím pak byly federace. Jejich institucionální struktura totiž ustavila duální politické členství – jedno na úrovni federace samé a druhé na úrovni federalizovaných jednotek – republik. Jakmile byly provedeny první kroky demokratizace, stalo se zřejmým, že změna politického režimu v kontextu změněných mezinárodních okolností s sebou nese otázku, která z těchto dvou politických příslušností má nabýt vrchu. Demokratizace Sovětského svazu, Jugoslávie a Československa otevřela problém vyznačení legitimních hranic politických společenství – otázka „jak“ vládnout přinesla otázku „komu“ vládnout. Toto dění potvrdilo obecnější tezi (formulovanou Kymlickou) o ambivalentním dopadu dualizace občanství v národnostních federacích. (2. 6.)

Úspěch postkomunistického nacionalismu se vedle zmíněné podobnosti s kolektivismem komunismu někdy také vysvětluje touhou lidí po etnických kořenech, a jindy zase jako důsledek manipulace postkomunistických politických a mediálních elit s vědomím „prostých lidí“. Každému z těchto vysvětlení lze přiznat jistou explikační hodnotu. Ani jedno z nich však nestačí, nepřipustíme-li současně, že krize legitimacy stávajících státních útvarů byla reálným, a nikoli uměle vytvořeným problémem. Úspěch nacionalistů pak lze vysvětlit tím, že jedině oni měli připraveno jasné, byť morálně i materiálně nákladné řešení tohoto problému: nastolení shody mezi geografickými hranicemi politických celků a etnokulturními hranicemi národnostních skupin.

Šíření nacionalismu ovšem svědčilo také o neschopnosti liberálů přesvědčivě reagovat na krizi legitimacy stávajících států. Ortodoxní liberálové buďto víceméně přijímají základní ideu nacionalistů o potřebě shody kulturních a politických hranic, anebo se uchylují k ideji „občanského národa“ jako alternativy k národu etnickému. (1. 4.) Tato druhá pozice ovšem nic neřeší: tím, že odvozuje národ od státu, předpokládá jako samozřejmé to, co má být teprve legitimováno – totiž stát. Místo odpovědi se tak vyhýbá otázce: neříká, co dělat v situaci krizi státnosti, tj. v situaci, kdy neexistuje stát, jež by politicky významná část jeho občanů považovala za svůj, a mlčenlivý zbytek by se s ním alespoň pasivně spokojil.

4. 1. Ledový koberec komunismu?

Podle nejrozšířenější interpretace postkomunistického nacionalismu existovala ve východní Evropě před příchodem komunismu mnohost různorodých etnických a národnostních skupin, které zamrzly pod totalitním kobercem. Jakmile začalo tát, ukázalo se, že jsou stále na svých místech, připraveny na nové kolo hry, o níž se soudilo, že skončila před padesáti či osmdesáti lety. Jinak řečeno: protože státní socialismus potlačil národnostní rozdíly do podzemí, jeho pád musel logicky znamenat jejich vynoření a politickou mobilizaci. Skupinové identity a etnické nenávisti minulosti nezmizely, ale pouze se pod totalitním ledem zakonzervovaly.

Obraz ledového koberce s sebou nese dvě iluze. Předpoklad již existujícího národa je první z nich. Jeho přijetím podléhá pozorovatel přeludu nacionalismu samého, jenž se legitimuje právě poukazem na již existující kolektivní identitu. Ve skutečnosti má představa preexistujícího národa performativní povahu – ideologie a politika na ní založené teprve vytvářejí kolektivní subjekt, k němuž odkazují. Opíraje se o francouzského sociologa Pierra Bourdieua, americký sociolog Rogers Brubaker upozorňuje na to, že přebere-li teoretik nacionalismu od nacionalistického politika nekriticky kategorii národa, podílí se spolu s ním na produkci fenoménu, který má zkoumat.² Je třeba jasně odlišit *politické*, „praktické kategorie“ od *teoretických*, „analytických kategorií“, jinak hrozí, že na rovině teoretického diskursu upadneme spolu s nacionalisty do bludu o národech jako „reálných entitách“, existujících jaksi „před“ konkrétními zápletkami historie či „za“ nimi.

Analýza postkomunistického nacionalismu se přijetím předchůdnosti národa stává tautologickou: co mělo být vysvětleno (*explanandum*), se stává prostředkem vysvětlení (*explanans*). Ve svých důsledcích to podporuje nacionalistickou interpretaci komunistických federací jako umělých, slepých ramen, z nichž se konečně zánikem komunismu vracejí společnosti východní Evropy k „přirozenému“ řečišti historie – to jest k etnonárodnímu vymezení smyslu své existence.³ Místo nekritického přesunu konceptu „národa“ z praktické na analytickou rovinu se musíme podle Brubakera při zkoumání postkomunistického nacionalismu zaměřit právě na zkoumání toho, jak „národ“ „funguje jako praktická kategorie,

jako klasifikační schéma a kognitivní rámec a co činí použití této kategorie státy a proti státům více či méně rezonujícím a účinným“. Musíme si klást otázku, „co ovlivňuje míru pravděpodobnosti, s níž evokování národa [...] politickými podnikateli bude úspěšné“.⁴

Vedle předpokladu již existujících národů je druhou iluzí obrazu ledového koberce představa komunismu jako univerzalistické ideologie a praxe, v níž neměly místo partikulární etnokulturní skupiny. Stačí jen letmý pohled na historii komunistických federací, abychom se přesvědčili o tom, že komunisté nezrušili národnostní politiku, nýbrž ji naopak přejali a instrumentalizovali. Často se zapomíná, že Stalin přijel roku 1912 do Vídně, aby tam studoval národnostní problémy a seznámil se s řešeními, která doporučovali rakouští sociální demokraté. Austromarxisté přitom rozvíjeli právě ideu mnohonárodnostní federace (*Nationalitätenbundesstaat*), kombinující osobní a územní princip národnostní autonomie. Právě z této ideje Lenin posléze vytěžil představu svazu sovětských republik definovaných seburčením jejich konstitutivních národů.⁵

Sovětské komunisty ovšem z původně poctivého pokusu o nalezení odpovědi na jeden z nejpálčivějších problémů střední a východní Evropy učinili pouhý politický nástroj: živili potenciální kulturní diference a záměrně institucionálně konstruovali z etnických kategorií národnosti tak, aby je mohli využívat pro posilování své moci. Vedeni heslem „rozděl a panuj“ kombinovali fragmentaci s centralizací. Jejich politika byla sice *antinacionalistická*, nikoli však *antinárodní*: „Jistě, režim potlačoval *nacionalismus*; jenže zároveň šel mnohem dál než kterýkoli jiný stát před ním či po něm při institucionalizaci teritoriální *národní příslušnosti* (*nationhood*) a etnické *národnosti* (*nationality*) jako fundamentálních sociálních kategorií. Tak ovšem nezáměrně vytvořil politické pole, které bylo vysoce náchylné k nacionalismu.“⁶ Jakmile se za Gorbačova otevřel politický prostor, „tyto kategorie začaly rychle strukturovat politické vnímání, formovat politickou rétoriku a organizovat politické jednání. Učinily z nároků na národní autonomii, suverenitu a secesi myslitelné, přesvědčivé a nakonec neodbytné požadavky. A také dnes stále orientují politické chápání a jednání v postsovětských následnických státech“.⁷

4. 2. Národovědný federalismus

Komunistický federalismus ukotvil etnický pojatý národ ve zvláštní územně-správní jednotce a zároveň používal národnostní příslušnost ke klasifikaci obyvatelstva. Etnokulturní identita byla přiknuta republikám (i zvláštním územním jednotkám uvnitř republik), na druhé straně však také jednotlivcům podle jejich původu. Ve třech komunistických federacích se národnostní původ uváděl v hlavních identifikačních dokumentech a používal se při sčítání lidu. Byly v nich úředně uznány různé národní jazyky a za značných státních výdajů podporován rozvoj jednotlivých národních kultur.⁸

Bolševici navázali na středoevropský a východoevropský nacionalismus 19. století: pochopili *etnické kategorie a skupiny* žijící na území ruské říše jako *národy* s právem na politické sebeurčení. Tento svůj výklad „polyetnicity“ jako „multinacionality“ důsledně institucionalizovali, čímž v mnoha případech teprve vytvořili podmínky pro vznik skupin, jejichž právo na sebeurčení údajně realizovali. Jejich politické jednání tedy mělo v mnoha případech „performativní“ povahu – vytvářeli národy tím, že jim dali jméno, a jednali, jako by již existovaly. Zároveň tak proměnili prostor navzájem se prostupujících etnických, náboženských a lingvistických příslušností na prostor, v němž vedle sebe žily národní skupiny, definované vzájemně vylučujícím způsobem.⁹

Ve spojení federalismu „národních území“ s klasifikací osob podle jejich národnostní příslušnosti kombinovali vlastně komunisté dva potenciálně protikladné definice národa, obvykle přezdívané na „západní“ a „východní“. (1. 3.) Národy byly „definovány územně a politicky – jako národní republiky – a současně mimoúzemně a kulturně – jako národnosti. Pokud by národnosti žily výlučně ve „vlastních“ národních republikách, byly by dvě definice v souladu. Tak tomu však zdaleka nebylo ve chvíli ustavování etnoteritoriálního federalismu, a bylo tomu tak ještě méně poté, co proběhly masové, státem řízené a vynucované migrace spjaté s industrializací, kolektivizací a válkou. Při sčítání lidu roku 1989 žilo sedmdesát tři milionů sovětských občanů – čtvrtina celkové populace Sovětského svazu – mimo „vlastní“ národní území (nebo patřili k malým národnostem bez vlastního území). Několik příkladů

za všechny: 17 % Rusů – dohromady dvacet pět milionů – žilo mimo Ruskou republiku. Dalších dvanáct milionů žilo na neruských národních územích v rámci Ruské republiky. Jedna třetina Arménů žila mimo Arménii a takřka tři čtvrtiny všech Tatarů – celkem až pět milionů – žilo mimo Tatarskou autonomní republiku“.¹⁰

Potenciál násilí, který je spjat s podvojnou definicí národa, se zřetelně vynořil až během hroucení sovětského režimu a státu. Dvě strany této definice implikují dvě protikladná pojetí národního sebeurčení či autonomie. První je vázáno na lid žijící na politicky zastřešeném území – tj. občanský národ, druhé se váže k nositelům dané identity nezávisle na jeho teritoriálním rozmístění – tj. etnický národ. Etnická definice je ovšem nadřazená definici územně-politické – předpokládá se totiž, že jednotlivé etnické národy se zakorení na určitém území a za pomoci státních orgánů je naplní svým jazykem, kulturou, mýty, symboly atd. Tak jako byl náboženský mír v raně moderní Evropě zajištěn zásadou *cuius regio, eius religio* – tj. vlastně „teritorializací“ náboženství –, tak měl být podle „principu národnosti“ (převzatého komunisty z nacionalismu 19. století) zajištěn národnostní mír „teritorializací“ etnokulturních identit, tj. nacionalizací států přisouzených jednotlivým etnickým národům.

Tato *teritoriální autonomie* (ohlašovaná názvy republik a nižších jednotek) je v potenciálním protikladu se soupeřícím pojmem autonomie, pocházejícím z opačné definice národa. To je princip neúzemní, *kulturní* či *osobní autonomie*, který formuloval roku 1851 maďarský politik Lajos Kossuth po rakousko-ruském potlačení pokusu o maďarskou politickou emancipaci a který posléze rozvinuli austromarxisté v čele s Otto Bauerem. Podle něj i v případě, že není národní příslušnost vepsaná do území, má se politicky zohledňovat jako rys osob. Pak tedy nositeli autonomie budou obyvatelé dané teritoriální republiky, ale územně rozptýlená skupina lidí společného pokrevního původu, jazyka a kultury. Národní příslušnost v tomto smyslu je tedy deteritorializovaná, „přenosná“, neukotvená, a tomu mají odpovídat i prostředky realizace politického sebeurčení. „Národní autonomie nevyžaduje souběh územní správy a národní kultury – je naopak slučitelná s jejich odpojením: ať už žijí kdekoli, mají mít příslušníci národa kulturní práva v oblasti vzdělání, kultury a veřejně užívaného jazyka.“¹¹

Sovětský systém nemohl plně realizovat žádný ze dvou ústavních konceptů národní autonomie, neboť jsou navzájem protikladné. Mimoúzemní kulturní autonomie nebyla dovedena do důsledku (s výjimkou Rusů jako dominantního národa) právě proto, že národní republiky „ponárodňovaly“ svá území. Z druhé strany nemohlo být dovedeno do důsledku ani toto národní sebeurčení republik, neboť to by narušilo kulturní autonomii menšin.

Ve všech komunistických federacích byla národní příslušnost důležitou determinantou životních šancí a příležitostí kariérního postupu. Snad jen ideologická loajalita a členství v komunistické straně byly důležitější. V SSSR tomu bylo tak navzdory internacionalistické ideologii a utopické vizi splynutí všech národů a národností do jednoho sovětského lidu jako zárodku budoucího sjednoceného lidstva. Bylo tomu tak i navzdory privilegiím, která si udržovala dominantní etnická skupina – Rusové.

Institucionálně konstruovaná etnonárodní fragmentace dosahovala neuvěřitelných rozměrů.¹² Sovětská populace byla rozdělena do více než stovky národnostních skupin (příslušnost k jedné vylučovala příslušnost k ostatním), přičemž jen dvaadvacet z nich mělo více než milion příslušníků. Národnost nebyla pouze *statistickou kategorií*, ale „závaznou a ve velké míře askriptivní *právní kategorií*, klíčovým elementem právního statusu jednotlivce. Jako taková byla registrována v průkazu totožnosti a dalších osobních dokumentech, získávala se narozením a byla zaznamenávána takřka v každém kontaktu s byrokracií a při každém úředním úkonu“.¹³ Při přijímání na vysoké školy či do jistých typů zaměstnání, nemluvě o udělování postů ve stranickém a státním aparátu, mohla hrát národnost roli negativní (po většinu historie Sovětského státu například u Židů), nebo pozitivní, což se týkalo titulárních národností v jednotlivých republikách.

V Sovětském svazu existovalo 53 územně-správních jednotek definovaných prostřednictvím etnického složení obyvatelstva: 15 svazových republik, 20 autonomních republik, 8 autonomních oblastí a 10 autonomních okruhů. Na vrcholku komunistických federálních systémů měly symbolicky klíčové postavení instituce, které zajišťovaly reprezentaci národů: kolektivní prezidentství v posttitovské Jugoslávii 80. let (konsorcium republikových představitelů, mezi nimiž pravidelně rotoval prezidentský úřad), Sovět národností v Nejvyšším sovětu či Sněmovna národů ve Federálním shromáždění ČSFR.¹⁴

Federalismus etnoteritoriálních jednotek vytvářel na republikové úrovni protonárody a protostáty. Ve všech třech federacích se budovaly husté sítě republikových politických, sociálních a kulturních institucí. Republiky měly svou vlastní stranickou organizaci, vlastní státní aparát (včetně bezpečnostních sil), oficiální jazyky, televizní a rozhlasové programy a noviny, výchovně-vzdělávací systém, akademie věd. Forma a funkce těchto institucí se blížily analogickým institucím suverénních států. Každá republika byla v podřízeném vztahu k centru, od něhož se snažila získat co nejvíce zdrojů a moci. Za podmínek totalitní vlády byla soutěž s ostatními republikami víceméně skrytá a neoficiální, avšak s odumíráním moci centra se republiky začaly postupně obracet proti sobě, obzvláště tehdy, byly-li provázány menšinami anebo pokud byla jedna ztožňována s centrem více než jiné, což byl případ Ruska, Srbska a Česka.

Etnoteritoriální federalismus vytvářel, kultivoval a rozvíjel republikové elity, které reprezentovaly vedle socialismu (a „pracujících“) také zvláštní národ a jeho území. Stranické sjezdy se většinou konaly na republikové úrovni a teprve potom na úrovni federální, což vnukalo pojetí centra jako souboru republik. Podvojná povaha národnostního federalismu kombinujícího etnokulturní a etnoteritoriální aspekt se v SSSR projevovala praxí zvanou *korenizacia* čili zakořeňování kádrů, která podporovala nadměrné zastoupení příslušníků titulární národnosti ve vrcholných republikových orgánech, vyšším vzdělání i vysoce kvalifikovaných zaměstnáních. Tato „afirmativní akce“ byla sice oficiální politikou pouze ve 20. a 30. letech, ale po další dlouhá desetiletí v republikách přežívala a centrem byla tolerována. V Jugoslávii po smrti Tita pak důraz na etnickou příslušnost vedoucích představitelů postupně přebil při rozdělování pozic a úřadů všechna ostatní kritéria.

Ve chvíli rozkladu komunistické moci tak měly republikové elity výhodnou výchozí situaci pro etnické politické podnikání. Pro nacionalistickou mobilizaci mohly použít značné zdroje akumulované díky etnoteritoriálnímu federalismu. V případě posttitovské Jugoslávie se často hovoří o „etnorepublikovém korporatismu“, v případě Sovětského svazu o „regionálních mafích ve smyslu lokálních sítí korupce a vlivu (propojujících vládu, stranu a průmysl), jejichž centrem byla většinou kancelář regionálního stranického tajemníka“.¹⁵

4. 3. Od ideologické k národní identitě

Národnostní federalismus rozvíjel duální politickou identitu – jedna její strana byla založena na příslušnosti k ideologicko-politickému společenství, druhá na příslušnosti k etnonárodní skupině. První příslušnost legitimizovala federální stát, druhá národní republiku, popřípadě nižší územně-správní jednotky. Loajalita k federálnímu státu byla spjata s komunistickou ideologií a mocí. Použijeme-li odlišení legitimacy státu od legitimacy režimu, lze tvrdit, že u komunistických federací byla první odvozena od druhé. To platilo především pro Sovětský svaz a Jugoslávii, v menší míře pro Československo. Pro Lenina plynula nutnost ustavení „státu sovětů“ z internacionální solidarity dělnické třídy v jejím boji proti buržoazii. Sovětský svaz měl být jedinou pravou „vlastí“ pracujících celého světa, a tím v dlouhodobé perspektivě i celého lidstva, jehož zájem dělnická třída údajně reprezentovala. Na samém začátku své vlády proto bolševici předpokládali, že v dalších socialistických revolucích se k nim budou připojovat další země, až svaz těchto republik pokryje celou planetu. Třebaže později museli odsunout tuto ne-realistickou představu do utopické budoucnosti, subjekt jejich federace byl stále definován třídně jako „pracující lid“ a ospravedlňující důvody pro ustavení státu byly odvozeny z komunistického projektu: různé národy a národnosti se sjednotily do jednoho celku, aby vybudovaly novou, spravedlivou společnost, která do sebe postupně pojme celé lidstvo. Příklad Jugoslávie po jejím vy-loučení z Kominformu Stalinem roku 1948 byl variací na stejný model: jižní Slované se sjednotili, aby budovali „samostatný socialismus“, který měl být jedinou „autentickou“ formou socialismu v protikladu k jeho zvrhlé, etatistické podobě v Sovětském svazu.¹⁶

„My“ „sovětského lidu“ nebo „jugoslávského pracujícího lidu“ reprezentované federálním státem vyjadřovalo ideologicko-třídní společenství, zatímco „my“ reprezentované nižšími federálními jednotkami představovalo etnoteritoriální společenství (národy) či etnokulturní společenství (národnosti). Konec komunismu znamenal zrušení samozřejmosti prvního „my“, nedotkl se však „my“ etnonárodních společenství, neboť ta byla definována nezávisle na třídním postavení či ideologické víře. Identita ukotvená v minu-

losti zvláštní skupiny tak převážila nad identitou dovolávající se všelidské budoucnosti. „Sovětský lid“ mohl mít jakýsi apel pouze jako společenství předjímající všelidské osvobození. Ve chvíli diskreditace tohoto projektu se začal jevit naprosto uměle. Oproti nereálnému snu o dosažení utopického konce se najednou zdálo přitažlivější zachytit se etnických kořenů, které člověka přes danost krve a jazyka vázaly k mytickému (a tedy ovšem stejně tak nereálnému) počátku. Dilema mnoha středoevropských a východoevropských společností se vrátilo ke svým původním – předkomunistickým – formulacím, totiž ke sporu mezi „slavjanofily“ (a obdobnými proudy v neslovanských zemích) a „zapadníky“. Podobně jako komunisté také tyto postkomunističtí modernizátoři ukazovali do budoucnosti. Místo radikální humanistické utopie však nabízelí přízemnější naději na západní konzumní blahobyť a demokracii. Tato naděje však většinou nebyla s to konkurovat etnonacionalistům, neboť „zlatá minulost“ přináší jistotu (byť by byla pečlivě sestrojeným mýtem), kterou budoucnost nemá.¹⁷

Na konkrétnější úrovni politické skupinové příslušnosti nešlo o spor dvou, nýbrž tří časových dimenzí (3. 1.) – zděděné příslušnosti národnostní ukotvené v minulosti, občanské příslušnosti republikové usazené v přítomnosti a ideologické příslušnosti federální ukazující do budoucnosti: odumírání poslední z nich logicky znamenalo posilování zbývajících dvou, a tedy i přenesení těžiště z utopické budoucnosti do přítomnosti a minulosti. Až na československou výjimku se ovšem hranice etnokulturní a etnoteritoriální příslušnosti jen málokdy kryly. To pak v situaci eskalace nacionalistických požadavků takřka nevyhnutelně muselo vést k potenciálně násilným sporům o území. Každá územně-správní jednotka byla přidělena jedné etnonárodní skupině, avšak ve skutečnosti v každé z nich byla většinou alespoň jedna, ne-li více etnických menšin. Odumírání sjednocující ideologie spolu s ochabováním represivního federálního aparátu muselo nutně vyústit do národnostních konfliktů skupin pokoušejících se vyznačit geografické hranice své politické suverenity, která měla jejich příslušníkům zajistit fyzické a kulturní bezpečí, materiální blahobyť a důstojnost.

Protože legitimita komunistických federálních států měla své těžiště v komunistické ideologii, boj proti komunismu či za jeho reformu se dal snadno vyložit jako boj proti společnému státu či boj za jeho státoprávní reformu, a tak přesunout na pole nacionalistic-

kého diskursu. Díky institucionalizaci duální politické příslušnosti s sebou tedy otázka reformy či zrušení etatistického socialismu bezprostředně nesla otázku reformy či zrušení federálního státu. Krize státnosti se projevila jako druhá strana krize režimu, *národnostní mobilizace* jako druhá strana *demokratizace*.

Klíčovou roli v národnostní mobilizaci a následné dezintegraci států hrály republikové komunistické elity. Ve chvíli politické a ekonomické destabilizace se oslabil moc centra, a chtěly-li tyto elity zůstat u moci, měly stěžít jinou možnost než předsedat z komunismu na nacionalismus a získat tím alternativní základnu své legitimacy. Jakmile již moc a autorita nemohly být poskytovány „shora“, nezbylo než je čerpat „zdola“ – z „národa“ republiky samé. Zde leží analogie k nacionalizaci absolutistických monarchií po porážce dynastické a boží legitimacy legitimitou demokratickou (1. 5.) – místo o transcendentního Boha opíral ovšem komunistický totalitarismus svou legitimitu o transcendentní Zákon dějin. Podobně jako na úsvitu politické modernity i na konci komunistického projektu muselo přenesení suverenity do imanentní „vůle lidu“ obrátit pozornost k identitě a zájmům různých lidí – národů. Přepnutí z ideologického na nacionalistický politický diskurs usnadňovaly distributivní konflikty republik s centrem i mezi republikami samými.

Pro postkomunistické elity bylo výhodné, že *nacionalistický boj proti federálnímu státu* mohl být díky ideologickému ospravedlnění tohoto státu prezentován zároveň jako *demokratický boj proti totalitnímu režimu* a naopak. Nomenklaturní kádry se tak prostřednictvím nacionalizace svého profilu mohly distancovat od komunistické minulosti a zúčastnit se demokratické mobilizace proti komunismu, jemuž předtím sloužily. Identifikace s republikovými institucemi jim tedy umožnila přebít kompromitující vazbu na starý režim a obléknout si spolu s novým kabátem národních zájmů i masku bojovníků za demokracii.¹⁸

Nejen pro elity, ale také pro obyvatelstvo bylo přijetí nacionalistického diskursu v zásadě jedinou dostupnou možností po desetiletích vlády komunistů, kteří nedovolili rozvinout žádné jiné alternativy než identifikaci se sovětským „pracujícím lidem“ či „světovým proletariátem“ na straně jedné a se zvláštním etnokulturním či etnoteritoriálním národem na straně druhé. Systematická atomizace občanské společnosti zničila všechny alternativní

instance kolektivního jednání a vzniklé vakuum zaplnila státně řízenými organizacemi, jejichž moc zanikla spolu s mocí komunismu.¹⁹ V důsledku toho neměli lidé po ruce žádné jiné modely kódování a organizace sociálního světa než model třídně-univerzalistický a etnonárodně-partikularistický. Zatímco první model komunisté zdiskreditovali, druhý systematicky institucionalizovali ve federalistických institucích, a připravili tak pro plně rozvinutí v postkomunistické fázi.

Dokladem důležitosti role federalistických institucí při rozpadu komunistických federací je skutečnost, že v nefederálních komunistických státech, byť měly velké národnostní menšiny, nemohla nacionalistická mobilizace ohrozit existenci státu jako takového (připomeňme například Rumunsko). Neexistovala v nich totiž žádná institucionalizovaná alternativa vůči danému státu, o níž by se taková mobilizace mohla opřít. Naopak při dezintegraci federací mohly republikové elity používat institutů, které byly v komunistických ústavách jen na papíře, avšak ve chvíli, kdy komunistická strana ztrácela moc, začaly mít reálný význam: ústavně deklarovaná „suverenita“ sovětských republik a jejich explicitní právo na secesi, požadavek kvalifikované většiny v každé ze dvou částí československé Sněmovny národů pro přijetí ústavních zákonů a tzv. „zákaz majorizace“²⁰ anebo konfederalizace Jugoslávie ústavou v roce 1974 umožnily postkomunistickým elitám demontovat stát politickou cestou. K udržení či posílení moci se nemuseli bývalí komunističtí aparátčici stát agresivními nacionalisty, jak to učinil Milošević, stačilo se opřít o všechny možnosti, poskytované jim federální institucionální strukturou a autonomním postavením dané republiky v ní. Z tohoto hlediska je ilustrativní srovnání osudu Jelcina a Gorbačova. Jelcin by se nikdy nemohl udržet na špičce moci, nebýt jeho identifikace s Ruskem. Naopak Gorbačovovi ve chvíli hroucení federálního státu scházela alternativní demografická základna, kterou by mohl mobilizovat na svou podporu.

4. 4. Dominantní národy a konec federací

V Československu a Sovětském svazu existovaly institucionálně stvrzené asymetrické relace mezi dominantní republikou a ostatními: Ruská federace a Česká republika neměly stejné postavení

jako ostatní jednotky federace. Neměly své vlastní komunistické strany ani akademie věd a některé další instituce – například v Rusku média. Tyto republiky byly tedy na jedné straně „imperiální“ centry (což je snad u České republiky poněkud přehnaná formulace) a mohly z tohoto postavení těžit značné výhody, na straně druhé je však jejich splývání se společným státem zbavilo mnoha institucionálních atributů, typických pro ostatní republiky.

Ruské i české elity a obyvatelstvo se ztotožňovaly s federálním státem ve stejné míře jako s vlastními národy a státy: mezi těmito dvěma identitami u nich neexistoval jednoznačný předěl, ale spíše plynulý přechod. V českých očích byla česká identita jádrem identity československé. Protože Slovensko mělo pro Čechy tak jako tak postavení přívěsku (což nevyklučovalo sentimentální vazbu k němu), rozpad nenutil k totální redefinici české politické identity. Stačilo prostě zúžit její geografický rozsah. Její jádro zůstalo nezměněno – česká kultura a české země. U Rusů mělo ovšem splývání etnonárodní identity s identitou federální kvalitativně odlišnou povahu než u Čechů, a to díky tradici říše a teritoriální rozptýlenosti. Ruské identitě schází jasné územní ukotvení. „Ruskost“ byla rozptýlena doslova (v podobě Rusů) i metaforicky (jako kulturní rys) po celém Sovětském svazu: „Ruskost“ nemohla být náležitě vyjádřena či obsažena v omezeném národním území nebo v odlišné osobní národnosti. „Ruskost“ napájela celý stát: byla příliš velká, příliš obecná, aby mohla být zakódována do systému institucionalizované národnosti jako jedna z mnoha. Jako „bělošství“ v USA byla také ruskost v jistém smyslu neviditelná: nebyla zažívána jako zvláštní národnost, ale jako obecná norma, jako nulová hodnota, univerzální horizont, na jehož pozadí existovaly ostatní národnosti jako partikulární a „partikularistické“ deviace.“²¹

Na rozdíl od Ruska a Česka bylo Srbsko vůči ostatním jugoslávským republikám v institucionálně symetrické situaci – disponovalo mocnou stranickou organizací, vlastními akademii věd i vlastními médii. Na rozdíl od Ruska se nacionalistické hnutí v Srbsku začalo hlásit o slovo již v první polovině 80. let a spíše než reakcí na nacionalistická hnutí chorvatské a slovinské bylo naopak samo jejich katalyzátorem. (Tak tomu nebylo roku 1968, kdy se v Srbsku rozvinulo hnutí za reformu socialismu, zatímco Chorvatům a Slovincům šlo o posílení vlastní národní autonomie.)

Jen v Jugoslávii nacházíme ve chvíli krize komunismu dominantní republiku, která bojuje za zlepšení pozice svého národa proti národům ostatním a jejíž elita legitimuje tuto nacionalistickou politiku tvrzením, že brání socialismus i federální stát. Jen v Jugoslávii byla dominantní republika zároveň proti demokratizaci komunismu i proti nacionalismu ostatních republik. Nakonec jí situace umožnila dokonce použít federální armády pro pokus o úpravu hranic ve svůj prospěch. Vedle speciálního postavení jugoslávské armády a duální organizace ozbrojených sil (viz dále) může být tedy odlišné postavení Srbska jednou z příčin toho, proč dezintegrace Jugoslávie probíhala na rozdíl od rozdělení dvou dalších federací krvavě.

Dalším vysvětlujícím faktorem je rozdíl mezi federalismem SSSR a Československa a konfederalismem Jugoslávie. V konfederalizované Jugoslávii spočívala jednota státu ještě více než v SSSR a Československu na komunistické straně. Ta však byla sama národnostně fragmentovaná. Nebylo tedy divu, že formální konec strany jako jednotné organizace v březnu 1990 znamenal také začátek konce státu. Konfederální struktura od začátku soustředila těžiště politického zápasu na horizontální vztahy republik. Při rozpadu nešlo o spor centra s jednotkami federace, jak tomu bylo v ústavních bitvách před rozpadem Československa a SSSR. V Jugoslávii s jejím slabým centrem se takřka od počátku jednalo o vzájemný boj republik. Srbové se samozřejmě zaklínali zájmem na udržení Jugoslávie v titovském smyslu (tj. ve jménu všech jihoslovanských národů), ale ostatní to chápali pouze jako manévr zastírající velkosrbský program. Valerie Bunceová shrnuje rozdíly v situaci tří federací v předvečer rozpadu následovně: „Jugoslávská kombinace konfederace a rovnosti Srbska s ostatními velmi přispěla nejen k rychlému konci státu, ale také k násilí, které ho provázelo. Byly to naopak větší centralizace československé a sovětské federace a slabší institucionální pozice České a Ruské republiky, které napomohly tomu, že konec těchto zemí byl pokojnější. Tyto dva institucionální rozdíly měly vposledku dva bezprostřední důsledky. Předurčily, zdali se nacionalismus stane důležitou silou v politice dominantní republiky a zda republiky budou bojovat jedna s druhou, anebo navzájem spolupracovat při rozdělování státu.“²²

4. 5. Komparativistika rozpadu

Shrňme si stručně logiku rozdělení v každé ze tří zemí.²³ (1) V Sovětském svazu probíhal boj o politickou moc mezi Gorbačovem a Jelcinem. Gorbačov obhajoval federální centrum a neměl žádnou teritoriálně ukotvenou voličskou podporu. Jelcin měl politickou bázi v Rusku, což se projevilo jeho zvolením za prezidenta ruské federace. Gorbačov byl reprezentantem stále patrněji ztroskotávající reformy socialismu, zatímco Jelcin se mohl stavět za přívržence „pravé“ reformy. Spor různých pojetí reformy byl ovšem překryt zápasem dvou odlišných základů politické moci – jedna zahrnovala celý Sovětský svaz a slábla, druhá zahrnovala Ruskou republiku a sílila. Z hlediska politické racionality – tj. maximalizace své moci – nemohl Jelcin proti Gorbačovovi vymyslet lepší tah, než jakým byla jeho podpora vystoupení Ruska ze Svazu. Rusko se přitom mohlo osamostatnit bez vážnějších ekonomických či politických problémů a kampaň proti Svazu rozšířila řady Jelcinových spojenců o elity ostatních republik. Alespoň v období rozpadu byl zájem Ruska v souladu s jejich zájmy.²⁴

Na rozdíl od nich však Rusko nebylo periferní jednotkou zápasící o svou autonomii či nezávislost na centru, ale samo reprezentovalo alternativní centrum. Překrývání ruské a sovětské identity a institucí (tj. malá kulturní a institucionální diferenciacie Ruska od Sovětského svazu) včetně lokalizace sovětských institucí v Rusku i toho, že příslušníci sovětské elity byli většinou Rusové anebo Nerusové dlouhodobě usazení v Rusku – to vše umožnilo, aby se sovětské elity víceméně rychle přeorientovaly z federace sovětské na federaci ruskou. „Právně-kompetenční bitvy Ruska proti sovětskému centru tedy měly dvě strany: takticky měly za cíl *oslabení* centra a rozdělení jeho moci mezi republiky, strategicky však mířily k *uchvácení* centra a převzetí jeho moci.“²⁵

(2) Ústava z roku 1968 umožnila významné části slovenské komunistické i nekomunistické elity připravit si půdu pro program konfederalizace či nezávislosti. Ten se však mohl začít realizovat až po zhroucení komunismu. Zápletka československého rozpadu vyvrcholila ve volbách v červnu 1992. Ty vynesly k moci Mečiara jako zástupce slovenských národních zájmů a Klause jako protagonistu rychlé prokapitalistické reformy. Mečiarovo vítězství signa-

lizovalo slovenský resentment vůči dlouhodobé české politické, ekonomické a kulturní převaze. Potvrdilo slovenské tužby po větší autonomii (ať již v rámci či mimo rámec federace) a rezervovanější přístup Slováků vůči neoliberální ekonomické reformě. Slováci zvolením Mečiara vzkázali Čechům: „Chceme více autonomie (včetně řízení ekonomiky), anebo rozvod.“ Češi ústy Klause zase vzkázali Slovákům: „Chceme rychlou ekonomickou reformu pro celé Československo (tj. také silnou roli centra v ekonomických otázkách), anebo rozvod.“ Protože nejlepší alternativa jednoho národa představovala zároveň nejhorší alternativu druhého a oba národy měly za druhou nejlepší alternativu totéž – totiž separaci –, oba vůdcové se rychle shodli na jejím přijetí. Takové řešení považuje ostatně teorie her za nejrationálnější – odpovídá „zásadě druhého nejlepšího“ (*the second best principle*), která říká, že existuje-li alternativa, jež je pro každého ze soupeřů v seřazení jeho preferencí hned na druhém místě, pak je pravděpodobné, že bude realizována (záleží ovšem také na intenzitě preferencí).²⁶

Česká republika byla podobně jako Rusko zároveň dominantní a méně institucionálně vydělená a ani ona se nemusela bát ekonomické a politické neschopnosti přežít svou samostatnost. Spíše naopak: vzhledem ke slovenskému odporu proti neoliberální ekonomické reformě byla dokonce ztráta východního přívěsku proklausovskou propagandou pojmána jako jasný ekonomický zisk – odhození nepřijemného závaží znemožňujícího rychlou transformaci. Jak bylo řečeno, politická identita Čechů sice splývala ve velké míře s Československem – na druhé straně však měla své přirozené centrum v Praze a českých zemích, což umožnilo většině Čechů přijmout bez větších potíží odluku, jakmile bylo jasné, že slovenská politická elita před ně staví disjunktivní alternativu konfederace / rozdělení. Tato kvietistická reakce se odrážela i v postojích české politické elity (která byla na rozdíl od elit sovětských či jugoslávských jasně institucionálně oddělena od komunistické minulosti). Pro její významnou část nebylo velkým problémem opustit projekt Československa a redukovat svou politickou základnu výhradně na českou část státu. Jak bylo řečeno v přecházející podkapitole: Češi posunuli těžiště své politické identity z federálního centra k etnoteritoriálním hranicím českých zemí bez větších potíží, neboť to od nich vyžadovalo pouze *kvantitativní* zmenšení geografického rozsahu identifikace a reprezentace, nikoli jejich *kvalita-*

tivní redefinici. Relativní jednoduchost přechodu elit od československé identity k české identitě dokládá i případ Václava Havla, který byl jako československý prezident až do léta 1992 nejmluvnějším a nejmvlivnějším obhájcem společného státu. Onoho léta po parlamentních volbách, které potvrdily česko-slovenskou polarizaci, však rezignoval na svůj prezidentský úřad a „za pět minut dvanáct“ začal redefinovat svůj obraz jako zástupce výlučně české společnosti, aby se již v lednu 1993 mohl stát znova prezidentem, tentokrát však jen západní části bývalého státu.

(3) Jak v sovětském, tak v českém případě byly poslední minuty federace charakterizovány vyprazdňováním centra a posunem těžiště politické mobilizace do republik. V posledním stadiu existence Jugoslávie bylo však centrum již prázdné a hra probíhala mezi třemi aktéry – Slobodanem Miloševićem jako zástupcem Srbů, Franjo Tudjmanem jako zástupcem Chorvatů a Milanem Kučanem jako zástupcem Slovinců. V přímém protikladu ke svým protějškům v Rusku či České republice se Milošević stavěl proti ekonomickým a politickým reformám. Pokoušel se také o recentralizaci Jugoslávie. K jejímu zdůvodnění sice používal vedle velkosrbské také jugoslavistickou rétoriku, ale ta byla ostatními aktéry chápána jednoznačně pouze jako manévr zastírající úsilí Srbů získat převahu v rámci společného státu.

Komunista Milošević si od roku 1987 začal získávat kredit jako zástupce srbských národních zájmů. (5. 3.) Podobným směrem se vydal i komunista Milan Kučan. Tudjmanova cesta k moci byla méně přímočará. Také on byl sice první část svého života příslušníkem komunistické elity – ve 40. a 50. letech byl generálem Titovy armády. Poté se však v průběhu tzv. chorvatského jara na konci 60. let obrátil k nacionalismu, stal se disidentem a v průběhu dalších dvou desetiletí byl dvakrát komunisty vězněn. V postoji k federaci a reformě byl blízký Kučanovi: oba byli pro rychlou ekonomickou i politickou transformaci (byť v Tudjmanově případě nebyl jasný směr takové transformace) a oba byli pro další decentralizaci jugoslávského státu. Od sedmdesátých let byly vnitrojugoslávské bitvy definovány zřetelně jako bitvy mezi jednotlivými republikami, a to se nemohlo netýkat ani „bitvy poslední“. Republiky měly protikladné ekonomické a politické zájmy a elity mohly navíc při eskalaci konfliktu využívat i rozdílných historických zkušeností, mýtů a hlavně traumatických vzpomínek

svých etnických skupin na vzájemné krutosti páchané v časech druhé světové války.

Jak bylo řečeno, k závěrečnému krveprolití přispěly vedle zvláštního postavení Srbska a konfederálních institucí dva faktory týkající se ozbrojených sil. Prvním byla jejich dualita – od sovětské invaze do Československa roku 1968 byly rozděleny do jugoslávské armády na straně jedné a jednotek územní obrany řízené každou republikou zvlášť na straně druhé. Druhým faktorem byla zvláštní a privilegovaná pozice armády v Jugoslávii v kontrastu vůči pozici armády v Československu a v Sovětském svazu. Ta byla dána její sjednocující rolí na konci druhé světové války, která měla na území Jugoslávie v mnoha ohledech rysy války etnické a občanské. Díky tomu byla jugoslávské armádě svěřována důležitá role nejen ve vnější obraně Jugoslávie, ale také v obraně domácího míru. Armáda byla prostě chápána jako důležitý domácí politický aktér. Od války byla její autorita a moc úzce vázána na autoritu a moc jugoslávského státu i socialistického režimu. Byla přímo zastoupena v nejvyšších orgánech strany a státu a používána (byť většinou spíše symbolicky) pro domácí intervence, či alespoň hrozby jimi – v chorvatské krizi na začátku 70. let, v Kosovu v roce 1981, ve Slovinsku roku 1988 a znova v Kosovu roku 1989. Její intervence na začátku 90. let proto nebyla překvapením. Ani její postupně se prohlubující prosrbská orientace nemohla nikoho udivit, neboť byla zřejmá i v předcházejících intervencích.

Naproti tomu československá armáda byla držena stranou politiky a neměla speciální vazby k Česku. Také mezi sovětskou armádou a institucemi dominantní republiky – Ruska – nebyly žádné zvláštní vazby. (Nelze v této souvislosti nepřipomenout Jelcinovu spektakulární návštěvu v Tallinu v lednu 1991, těsně po vojenském zásahu sovětské armády – Jelcin odsoudil zásah a vyzval ruské vojáky, aby odmítli střílet do civilistů.) Sovětská armáda ovšem nebyla tak odtržena od politického života jako československá. V druhé polovině 80. let v ní ovšem začalo docházet k politické diferenciaci, a z toho důvodu se nemohla stát nástrojem ani pro udržení společného státu, ani pro prosazování ruských zájmů. „Rozdíl mezi politicky rozdělenou a politicky intervencionistickou armádou nám umožňuje pochopit, proč vojenská intervence do pobaltských republik v lednu 1991 byla tak polovičatá, proč pouze malé výseče sovětské armády byly zapojeny do nezdařilého

puče v srpnu 1991 a nakonec proč ruské ozbrojené síly kryly Jelcina v jeho sporu s ruským parlamentem o dva roky později.²⁷ Rozpad Jugoslávie skončil krvavě alespoň zčásti zřejmě právě kvůli tradičnímu zapojování armády do jugoslávské domácí politiky a kvůli jejímu stále zřetelnějšímu napojení na velkosrbské zájmy. V reakci na tuto vojenskou hrozbu se rozvíjely snahy nersrbských republik o posilování své vojenské způsobilosti. Ve svém snažení se mohly opřít o institucionální zárodek vlastní armády v jednotkách územní obrany.

4. 6. Rekapitulace

Obecně lze říci, že komunistický federalismus ustavoval národy jako kritérium prostorového dělení svého území i politického dělení svých populací: přibíjel etnický národ jako atribut ke zvláštním územně-správním jednotkám, a na druhé straně jej používal pro klasifikaci obyvatel. I z užšího hlediska struktury politických institucí připravoval komunistický federalismus postkomunistický rozpad. Federalistické instituty, jakými byly suverenita a právo sovětských republik vystoupit ze Svazu či požadavek kvalifikovaných národních většin a „zákaz majorizace“ v československém parlamentu nebo konfедераční prvky jugoslávské ústavy z roku 1974, vytvářely uměle takovou institucionální strukturu, jejíž logika ve chvíli hroucení mocí komunistických stran přirozeně tendovala k nacionalisticky legitimované dezintegraci států. Bylo tomu tak také proto, že symbolická podpora národního sebeurčení byla v komunistických federacích provázena permanentní represí občanské společnosti, která zabránila rozvinutí jiných sociálních, kulturních a politických identifikací. Papirová decentralizace bez demokratizace a pluralismu i pevné místo „práva na sebeurčení“ v oficiální ideologii spolu se sociální atomizací typickou pro totalitní režimy tedy způsobily, že po odumření komunistických ideálů se stal odkaz k etnickému národu nejučinnějším nástrojem politické mobilizace.

Politická efektivita postkomunistického nacionalismu se nedá vysvětlit jen jeho strukturální podobností se zavedenou kolektivistickou veřejnou kulturou a rétorikou, v níž prostě „národ“ zaujal stejné místo, na němž předtím stála „třída“. Síla nacionalismu

spočívala hlavně v tom, že odpovídal na otázku legitimacy státu. Samo otevření této otázky vyplynulo logicky z konce komunismu: *legitimita komunistických federálních států* byla totiž ve velké míře odvozena od komunistické ideologie samé, a byla tedy spjata s *legitimitou komunistických režimů*. To platilo především pro Sovětský svaz a ve velké míře také pro druhou Jugoslávii (méně již pro Československo). I když komunisté museli posléze slevit ze svých počátečních představ o postupném připojování dalších republik k potenciálně planetárnímu „státu proletářů“, kolektivní subjekt jejich federací byl vždy definován především třídně a univerzalisticky jako „sovětský“ či „pracující“ lid a legitimující důvody ustavení jeho státu byly čerpány z komunistického programu: různé národy a národnosti se spojily do jednoho celku proto, že chtějí budovat komunismus, a jejich sjednocení je prvním zárodkem budoucího sjednocení lidstva.

Z politického hlediska měla identita obyvatel těchto států v zásadě dvě roviny: byli členy společného ideologicko-politického společenství na straně jedné a etnoteritoriálního či etnokulturního společenství – národní republiky (nebo nižší jednotky) či národnosti – na straně druhé. Hroucení komunismu zproblematizovalo první rovinu, nedotklo se však druhé. Ideologická povaha legitimacy komunistických federací umožnila, aby se odpor proti federálnímu státu prezentoval jako odpor proti komunistickému režimu a diskurs národního sebeurčení jako druhá strana diskursu demokracie. U většiny sovětských republik stejně tak jako v Srbsku, Slovinsku či Makedonii umožnila identifikace s republikovými institucemi komunistickým vůdcům zbavit se kompromitující role představitelů „proletariátu“ a jeho „avantgardy“ a obléci si nejen nový kabát obhájců národních zájmů, ale přidat k němu také masku protagonistů demokracie.

PAVEL BARŠA, MAXMILIÁN STRMISKA

NÁRODNÍ STÁT
A ETNICKÝ KONFLIKT
Politologická perspektiva

CENTRUM
PRO STUDIUM
DEMOKRACIE A KULTURY